

REFERIRI, MENȚIUNI ȘI OPINII TRADUCTIV- PRETRADUCTOLOGICE ÎN *CONVIVIO* AL LUI DANTE*

Iulia Cosma
(Universitatea de Vest din Timișoara)

cosmaiulia.m@gmail.com

Pretranslation References, Mentions and Opinions in Dante's *Convivio*

The present paper aims to investigate and, as much as possible, clarify the extent to which Dante could be considered a theoretician of translation studies and therefore a key figure in the history of translation theory, as seems to be suggested in the works of Susan Bassnett and Georges Mounin. In order to acquire a better understanding of Dante's supposed statements regarding the translation process, an extensive and intensive study was required of the work from which his comments were extracted, namely the *Convivio*, as well as *De vulgari eloquentia*. The instruments of analysis employed were those of Jean Bollak's critical and historical hermeneutics. The historical approach was fundamental to observing and describing Dante's complex and elaborate argumentative apparatus. Works from the history of mentalities, semiotics and the philosophy of language were drawn upon to give a more accurate interpretation of his ideology and words. The second part of the study consists of an analysis from a translation studies perspective of the excerpts regarding translation. This has resulted in the rejection of the original hypothesis that viewed Dante as interested in the process of translation, or in translation studies.

Keywords: *history of translation theory, history of translation, translation studies, medieval auctoritas, vernacular languages*

„...cele mai mărețe concepții nu sunt întotdeauna și cele mai clare, și [...] cel care are o vedere proastă va fi obligat să aducă obiectul cercetării mai aproape, putând astfel, în urma unei cercetări atente și precise, să observe ceea ce a scăpat unor ochi mult mai ageri.”

George Berkeley, *Tratat asupra principiilor cunoașterii umane*

1. Ficțiunea Dante

În secolul al XV-lea, Leonardo Bruni își propune să rescrie¹ biografia lui Dante, ca un răspuns la ceea ce considera o deformare a vieții acestuia de către Boccaccio, autor al unui *Trattatello in laude di Dante* [Mic tratat înspre lauda lui Dante], cunoscut publicului român sub

¹ “Avendo in questi giorni posto fine a un'opera assai lunga mi venne appetito di volere, per ristoro dello affaticato ingegno, leggere alcuna cosa vulgare; perocché, come nella mensa un medesimo cibo, così nelli studii una medesima lezione continovata rincesce. Cercando adunque con questo proposito, mi venne alle mani un'operetta del Boccaccio intitolata **Della vita, costumi et studii del clarissimo poeta Dante**; la quale opera, benché da me altra volta fusse stata diligentissimamente letta, pure al presente esaminata di nuovo, mi parve che il nostro Boccaccio, dolcissimo et suavissimo huomo, così scrivesse la vita et i costumi di tanto sublime poeta come se a scrivere avessi il **Philocolo**, o il **Philostrato** o la **Fiammetta**. Però che tutta d'amore et di sospiri et di cocenti lagrime è piena, come se l'huomo nascesse in questo mondo solamente per ritrovarsi in quelle dieci giornate amoroze, nelle quali da donne innamorate et da giovani leggiadri raccontate furono le **Cento Novelle**. E tanto s'infiamma in queste parti d'amore, che le gravi et substanzievoli parti della Vita di Dante lassa indietro et trapassa con silentio, ricordando le cose leggiere et tacendo le gravi. Io adunque mi puosi in cuore per mio spasso scrivere di nuovo la Vita di Dante con maggiore notitia delle cose estimabili.” (Leonardo Bruni, *Della vita studi e costumi di Dante* disponibil la: http://www.liberliber.it/mediateca/libri/b/bruni/della_vita_studi_e_costumi_di_dante/pdf/della__p.pdf)

titlul de *Viața lui Dante*¹, în traducerea lui Ștefan Crudu. Textul lui Boccaccio conținea o biografie și un elogi adus operei poetului, reprezentând, în linii mari, o trecere în revistă a tradițiilor și legendelor apărute la scurt timp după moartea poetului florentin, reflectând într-o oarecare măsură și perspectiva noului model umanist, deoarece îl înfățișează pe Dante drept un mare învățat, plin de o adâncă înțelepciune (Ceserani, De Federicis 1998: 188). Critica adusă de Bruni lui Boccaccio este aceea de a fi insistat, în descrierea vieții și activității „sublimului poet”, asupra aspectelor mai puțin relevante și, prin urmare, mai lipsite de semnificație, adică asupra experiențelor sentimentale, utilizând același stil și aceeași tehnică narativă ca și în cazul compoziției prozelor sale cu tematică amoroasă, **Filocolo, Fiammetta sau a nuvelor din Decameron**. Aparenta lipsă de importanță pe care umanistul o acordă operațiunii de rescriere a biografiei marelui poet, – descrisă drept o activitate menită să-i ofere un moment de binemeritat respiro după compunerea unei importante și solicitante opere în latină –, dublată de tonul fals condescendent, trădează superioritatea cu care-l tratează pe Boccaccio, caracterizat drept un „dolcissimo et suavissimo huomo” [bărbat foarte blând și placid], o figură familiară, așadar, nu o autoritate intelectuală. Discursul lui Bruni se structurează, așa cum observă Lorenzo Bartoli, în jurul unei scheme opoziționale între un Dante romanțat și sentimental (Boccaccio) și unul civil și politic (Bruni), – schemă ce avea să devină un loc comun al literaturii de specialitate –, construite în funcție de diferențele ideologice prin intermediul cărora se conturează două viziuni ale lumii aflate în contrast, cea medievală și cea umanistă (Bartoli 2003). Cercetătorul italian transferă discuția de pe terenul ideologicului în cel al filologicului, arătând că, de fapt, Bruni citise și criticase ce-a de-a doua versiune a lui *Trattatello*, epurată, spre deosebire de prima, de caracterul politic, în urma eșecului loviturii de stat din 1360, în care fusese implicat și Boccaccio.

Deși nu putem face abstracție de ideologic în interpretarea pasajului referitor la biografia boccacciană a lui Dante, considerăm relevant mai ales faptul că, în mod indirect, Bruni atrage atenția asupra ficționalizării figurii „poetului sublim”:

„în care operă [*Trattatello*], deși citită de mine cu atenție altă dată, cercetată în prezent, mi se pare că al nostru Boccaccio, bărbat foarte blând și placid, în așa fel a scris despre viața și faptele acestui atât de sublim poet, ca și cum ar fi avut a scrie *Filocolo* sau *Filostrato* sau *Fiammetta*. Atât de plină-i toată de iubire și suspine și de lacrimi arzătoare, ca și cum omul s-ar naște în astă lume doar pentru a se petrece în acele zece zile pline de dragoste, în care fost-au povestite, de către tinere domnițe îndrăgostite și delicate cele *O sută de nuvele*. Și-atât se aprinde în aceste părți dedicate dragostei, că pe cele grave și însemnate din *Viața lui Dante* le lasă în urmă și le dă uitării, amintind doar lucrurile neînsemnate și tăcându-le pe cele grave.”²

Acest proces al ficționalizării, început odată cu moartea poetului florentin, se menține activ, în urma unor mutații succesive, până în prezent, manifestându-se ca un fenomen de semioză nelimitată, adică – în termenii lui Eco – de utilizare și nu de interpretare textuală, având drept consecință pernicioasă emiterea de ipoteze interpretative lipsite de aderență la realitățile istorice și ideologice, ce nu țin cont de intențiile auctoriale și își găsesc legitimarea tocmai în figura ficționalizată a unui autor total care-și transcende epoca pentru a afirma realități general valabile despre sufletul uman. Este un mecanism similar celui pe care Eco, în *Semiotica e filosofia del linguaggio* [Semiotica și filosofia limbajului], îl denumeste în termenii unei

¹ Traducerea a fost publicată inițial în 1965, la Editura pentru Literatură Universală, iar ulterior la Humanitas, în 2005. În România lucrarea este cunoscută sub un alt titlu decât cel utilizat în literatura de specialitate italiană, datorită faptului că traducătorul, după cum ne informează în nota asupra ediției românești, a consultat primul volum dintr-o ediție a operelor lui Boccaccio din 1918, îngrijită de Domenico Guerri: *Opere volgari XII – Il Commento alla Divina Commedia e gli altri scritti intorno a Dante*. În ediția respectivă, *Trattatello* apare, de fapt, sub numele de *Vita di Dante*.

² Traducerea noastră. În continuare, cu excepția altor mențiuni, fragmentele din Umberto Eco, din Enrico Malato, din Remo Ceserani și Susan Bassnett sunt în traducerea noastră (trad. n. – I.C.).

reîncarnări a modului simbolic teologal, ale cărui origini trebuie căutate în perioada de trecere de la un păgânism târziu la lumea medievală, când Origene realizează continuitatea dintre Vechiul și Noul Testament, printr-o lectură paralelă având drept rezultat concret realizarea unui filon de gândire iudaic-creștin (2006: 235). În viziunea lui Origene, Vechiul Testament reprezenta Litera, în timp ce Noul reprezenta Spiritul (235), astfel încât primul vorbea despre cel de-al doilea:

„Fiecare cuvânt, fiecare propoziție a *Vechiului Testament*, dincolo de sensul evident, trebuie să facă referire la unul dintre adevărurile exprimate în *Noul Testament*. Dar și în *Noul Testament* [...] adevărul este exprimat adesea în mod indirect. [...] la Origene, profund marcat de neoplatonism, Logosul ca mediator este cunoașterea pe care Tatăl o are despre sine, este totalitatea tuturor arhetipurilor și, prin urmare, este fundamental *polisemic*. Chiar dacă un Testament vorbește despre celălalt, acel ceva despre care vorbește se pretează unor interpretări multiple; Scriptura produce modul simbolic al interpretării deoarece conținutul acesteia, care este singurul Logos, este nebuloasa tuturor arhetipurilor posibile.” (Eco 2006: 236, trad. n. – I.C.)

Astfel, urmând premisele stabilite de Origene, primii interpreți ai textelor sacre erau convinși că „Scriptura ar fi putut să spună *tot*, tocmai pentru că spune Totul, Sacrul, Numinosul prin excelență” (2006: 236-237, trad. n. – I.C.). Contrastul dintre „dorința feroce de clarificare exegetică și adorarea îngrozită a unui mister care se revelează în text, ineputabil” s-ar afla, în opinia lui Eco (2006: 237), la baza dialecticii dintre modul simbolic și cel alegoric, aflate într-o relație de schimb permanent. Modul simbolic determină o teorie a interpretării conform căreia „fiecare pârțică a Scripturii conține *întregul* adevăr, ceea ce impune automat ca fiecare semn al său să trebuiască a fi utilizat ca simbol: o expresie ce trimite la totalitatea conținutului” (Eco 2006: 237, trad. n. – I.C.). Sesizând pericolul potențial al acestei teorii, gândirea teologală instituie o autoritate de control, adică Biserica, care supraveghind interpretarea, se și legitimează totodată drept garant al corectitudinii interpretative:

„Astfel, proliferarea interpretărilor trebuie să fie ținută în frâu de tradiție, iar garant al tradiției este Biserica. Dar nu este mai puțin adevărat faptul că tradiția și Biserica la baza căreia se află, se naște din interpretarea Scripturii. De unde și cercul vicios: interpretarea simbolului biblic, în mod corespunzător redusă și tradusă întemeiază Biserica, iar Biserica garantează validitatea anumitor interpretări ale simbolului biblic, tinzând să-l reducă tot mai mult la alegorie. Rămâne totuși problema: *quis custodiet custodes?*” (Eco 2006: 237, trad. n. – I.C.)

Acest mecanism de control oferă și o oarecare libertate interpretativă, – în fond Scriptura este sursă a semiozei nelimitată –, îngădită de constrângerile intertextuale ale unei enciclopedii creștine bazată pe o tradiție gândită ca sistem, nu regulă (237). Prin urmare, exegetului i se acceptă interpretarea, atâta timp cât nu este în contrast cu o poziție oficial recunoscută și acceptată, adică atâta timp cât o autoritate de tip tradițional ar fi „pre-autorizat”, într-un anumit sens, rezultatul la care a ajuns în urma propriei sale lecturi (238). Modul simbolic funcționează așadar ținând cont de natura simbolului –, „având în vedere că simbolul este deschis și ambiguu, eu găsesc în el ceea ce proiectez asupra lui; mai rămâne doar de văzut dacă am carisma necesară să divulg publicului gestul meu care inițial a avut un caracter privat” (Eco 2006: 238, trad. n. – I.C.) – și de „forța semiotică” care îi este atribuită/recunoscută acestuia, potențialitate urmând a fi gestionată de o autoritate ce-și va impune prin carismă – susține Eco – propria interpretare drept singura corectă /adevărată (240-241). Atunci când o comunitate se supune modului simbolic, interpretarea se validează în termeni de putere și nu de cod, deoarece este întotdeauna nevoie de o autoritate care să dețină cheia interpretării corecte, or „Să deții cheia interpretării, aceasta este puterea.” (2006: 241, trad. n. – I.C.)

Atunci când exegeza unui text se realizează conform mecanismelor modului simbolic, acel text poate să spună și chiar spune orice, în virtutea faptului că se presupune a fi un depozitar

al cunoașterii în sens absolut, dar ceea ce spune trebuie validat de *auctoritas*, adică de critica oficială care, la rândul ei, este într-o permanentă căutare a celei mai bune interpretări și dispusă să accepte, ocazional, grila de interpretare a unei noi figuri carismatice, deținătoare a unei noi chei de lectură, într-un joc al autorităților și al interpretărilor sau, cum ar spune Eco, al Figurii și al Umbrei (2006: 237).

Canonul literar este tributar modului simbolic. Despre Dante s-au scris biblioteci și *Divina Comedie* a fost analizată dintr-o multitudine de perspective, deoarece această operă – fenomenul se înregistrează și în cazul celorlalte scrieri – nu este percepută ca o enciclopedie a cunoașterii medievale, ci ca un inventar de arhetipuri:

„Fantezia cititorilor *Comediei*, antici și moderni, a fost și este marcată de extraordinara capacitate de sinteză care i-a permis lui Dante să concentreze într-un spațiu limitat precum cele 14.233 de versuri ale operei, un mesaj de amplitudine universală, capabil să ofere o reprezentare poetică desăvârșită a întregii varietăți și complexități a realului.” (Malato 1995:1037, trad. n. – I.C.)

2. Enciclopedia Dante

Dante, așa cum observă Remo Ceserani, spre deosebire de Petrarca și de Boccaccio, este autorul cel mai legat de categoriile culturii medievale, dar și cel mai izolat, deoarece nu a avut epigoni sau continuatori, în parte datorită complexității *Comediei*, în parte datorită faptului că perfecționează până la epuizare un gen al literaturii medievale, fără a propune altceva în schimb (Ceserani, De Federicis 1998: 152). „Și totuși – continuă Ceserani – numele lui Dante a dobândit o valoare exemplară în istoria noastră literară, contopindu-se cu imaginea «tatălui», a «fondatorului», ieșind din cercul specialiștilor și ajungând să facă parte, mai mult decât Boccaccio și Petrarca, dintr-o cunoaștere difuză și comună” (1998: 152, trad. n. – I.C.), dobândind astfel un prestigiu indiscutabil și o valoare monumentală. Atât rolul determinant pe care l-a avut la nivel lingvistic, cât și interesul manifestat pentru politică „au făcut din el o emblemă de coerență între viață și scriitură, o figură la care ne-am întors în toate momentele și perioadele în care interesul principal viza substanța, pasionalitatea și implicarea politică a scriitorilor, în calitate de exponenți ai identității și conștiinței naționale.”(1998: 152, trad. n. – I.C.)

Biografia lui Dante, în absența unor dovezi istorice solide, a fost în mare parte reconstruită pornind de la informațiile conținute în operele sale, dar și din reverberațiile notorietății legendare dobândite imediat după moartea sa. Prin urmare, așa cum observă același Ceserani, datele respective trebuie interpretate cu prudență, având în vedere faptul că atunci când vorbește despre sine, Dante „este adesea generic sau se limitează la unele mențiuni având un caracter voit obscur, evidențind, rând pe rând, acele elemente pe care simțea nevoia, în acel moment și în acel context (contextul istoric în care scrie), să le sublinieze.”(1998: 154, trad. n. – I.C.) Astfel, sunt cunoscute acele aspecte ale vieții sale referitoare la activitatea publică și politică, dar nu se pot stabili cu exactitate unele detalii legate de activitatea intelectuală, cum ar fi studiile pe care le-a întreprins, sau de cea literară, mai exact perioada în care și-a scris operele sau paternitatea¹ unora dintre acestea (154).

Dacă nu putem identifica decât în mod relativ dimensiunea privată a vieții lui Dante, avem la dispoziție un număr semnificativ de studii de istoria mentalităților întreprinse de istoricii

¹ Este vorba de două poeme, *Fiore* și *Detto d'Amore*, traduceri-adaptări în versuri după celebrul *Roman de la Rose*. Așa cum observă Enrico Malato (1995, 856), deși aceste opere i-au fost atribuite lui Dante în urma unor lucrări publicate de autorități ale filologiei italiene (Casini, Guido Mazzoni, Raja și Gianfranco Contini), persistă încă numeroase îndoieli, pertinent argumentate de către alți filologi și istorici ai literaturii (Renier, Benedetto, Zingarelli, Barbi, Parodi, Petronio, Pagliaro, Fasani). Pentru o ilustrare a acestei probleme delicate a se vedea studiul lui Malato din *Storia della letteratura italiana*. Volume I *Dalle origini a Dante*, p. 855-863.

Școlii de la *Annales*, prin intermediul cărora putem accede la mentalul medieval și înțelege în profunzime paradigma culturală din care a rezultat și în care s-a realizat creația poetului florentin. Doar ținând cont de existența unei distanțe istorice – cu tot ceea ce acest fapt implică la nivel de interpretare și receptare – între operă și cititorul modern, vom evita capcana utilizării textului, facilă și la îndemână, în favoarea interpretării sale. Pentru a ilustra unele aspecte fundamentale referitoare la mentalul medieval vom face apel la Jacques Le Goff și la Umberto Eco, din textele cărora ne vom mărgini, din rațiuni de economie a spațiului, la a cita câteva fragmente reprezentative. Istoricul francez oferă o imagine sintetică asupra rolului jucat de religie în cultura medievală:

„pentru cei mai mulți, chiar și laici, în Evul Mediu, expresia gândirii sau a sentimentului era dotată cu sens de către religie și menită unor scopuri religioase. Mai mult încă, toate instrumentele mentale – vocabular, cadre de gândire, norme estetice și morale – erau de natură religioasă, iar progresul în această privință [...] va fi laicizarea acestor instrumente ale culturii. [...] în Evul Mediu, orice conștientizare se face prin și de către religie – la nivelul spiritualității. O mentalitate medievală aproape că s-ar putea defini prin imposibilitatea de a se exprima în afara referințelor religioase [...], până în miezul religios al secolului al XVI-lea.” (Le Goff 1986: 245-246);

în timp ce semioticianul italian identifică rădăcinile filozofice ale modul de funcționare al mecanismelor de codificare a sensului:

„în Evul Mediu se stabilește o atitudine *panmetaforică* [...] Într-un univers ce nu este altceva decât o cascadă de emanații de la Unul intangibil (și de nenumit) spre ultimele ramificații ale materiei, fiecare ființă funcționează ca o sinecdocă sau metonimie a Unului. [...] când Ugo di San Vittore afirmă că «toată lumea sensibilă am putea spune că este o carte scrisă de degetul lui Dumnezeu... Toate lucrurile vizibile, ce nouă ne sunt prezentate în mod vizibil printr-o instruire simbolică, adică figurată, sunt date într-o afirmare și semnificarea celor invizibile» [...], lasă să se înțeleagă că există un fel de cod care, conferindu-le entităților proprietăți emergente, le permite să devină metaforă a lucrurilor supranaturale, în conformitate cu teoria tradițională a celor patru sensuri (literal, alegoric, moral și anagogic)” (Eco 2006: 166, trad. n. – I.C.);

în încercarea de a se apropia de înțelegerea procesului efectiv de realizare al analogismului medieval:

„Rabano Mauro [lat. Rabanus/Hrabanus Maurus], în *De universo*, oferă un indiciu referitor la această tehnică: «se va vorbi aici [în această carte] cu de-asupra de măsură despre natura lucrurilor, iar astfel și despre semnificația mistică a lucrurilor» [...]. Este proiectul bestiarelor, al lapidariurilor, al *images mundi*, bazate pe modelul elenistic al lui *Physiologus*: despre fiecare animal, plantă, parte a lumii, eveniment al naturii se predică anumite proprietăți; pe baza identității uneia din aceste proprietăți cu una dintre proprietățile entității supranaturale de metaforizat, se actualizează o referință. Prin urmare, există un *șesut de informație* culturală care funcționează ca un cod cosmic.” (Eco 2006: 166, trad. n. – I.C.)

3. Dante și istoria traducerii

În *Teoria e storia della traduzione* [Teoria și istoria traducerii], Georges Mounin trasează o scurtă istorie a traducerii, din antichitate până în epoca modernă. Capitolul dedicat traducerii în Evul Mediu prezintă schematic activitatea Școlii de la Toledo, recunoscându-i rolul fundamental avut în epocă (1965:35). Deși această școală s-a dovedit a fi un fenomen singular, se pot regăsi unele referiri la activitatea traducătorilor și în operele unor scriitori din alte spații culturale, cum

este Dante care, în opinia lui Mounin, ar fi oferit în *Convivio*¹ „reflecții de natură teoretică asupra operației de traducere” (35). În acest sens, autorul francez citează, însă fără a-l comenta sau contextualiza, un fragment ce pare a fi – și este – preluat din Ieronim:

„*Convivio* dedică acestei probleme [traducerii] un paragraf de mare interes, care e posibil să reia, dezvoltând-o, o observație a Sfântului Ieronim. «Dacă cineva, – spunea Ieronim, – nu înțelege cum farmecul unei limbi poate fi modificat de traducere, să încerce a-l traduce pe Homer în latină cuvânt cu cuvânt».

Admițând că s-ar fi inspirat din acel text, Dante îl îmbogățește cu propria experiență de poet, scriind: «De aceea, să știe fiecare că nici o scriere alcătuită prin îmbinarea armoniei poetice nu se poate tălmăci [transmutare] din propria ei limbă într-alta fără să i se strice toată dulceața și armonia. Aceasta este cauza pentru care Homer nu s-a tălmăcit [non si mutò] din greacă în latină, ca alte scrieri care ne-au rămas de la eleni. Și aceasta este cauza pentru care versurile *Psaltirii* sunt lipsite de dulceață și armonie; căci ele au fost tălmăcite [furono trasmutati] din ebraică în greacă, iar din greacă în latină, și încă de la prima tălmăcire [trasmutazione] s-a pierdut toată dulceața lor.» (Mounin 1965: 35-36, trad. n. – I.C., Dante 1971: 216²)

Același pasaj este parafrizat de Nina Façon în încheierea unui articol având ca subiect terminologia filosofică din *Convivio* și publicat într-un volum omagial din 1965, dedicat celor 700 de ani de la nașterea poetului:

„Dante a știut că traducerea nu păstrează păstrează spiritul autentic al unui text original; artist, și-a dat seama că orice trecere dintr-o limbă în alta frânge «dulceața și armonia» unei compoziții poetice; el denunță pe cei care au anulat frumusețea *Psalmilor*, traducându-i în greacă și apoi în latină și nepăstrând nimic din «dulceața muzicii și armoniei lor» (*Convivio*, I, 7). El însuși a introdus în *Convivio* pasaje traduse din textele scolastice pentru că ele îi erau necesare în expunerea gândirii, pentru a realiza finalitatea didactică și cetățenească a operei sale. Textele nu sunt însă poetice, și traducerea lor face parte dintr-o acțiune de cultură, nu urmărește să fie o înfăptuire de artă; prin traducerea de formulări complete sau numai de cuvinte izolate, Dante săvârșea un act de cultură în care punctul de vedere al poetului nu avea ce căuta.” (Façon 1965: 200)

În prima parte a textului citat, Nina Façon prezintă opiniile traductive ale lui Dante cu privire la intraductibilitatea poeziei, preluate de altfel de la Ieronim³ (Lungu-Badea 2007: 72), ca și cum ar avea o valoare de adevăr incontestabilă, general valabilă. Nu este însă foarte clar motivul pentru care Dante îi denunță pe traducători: pentru a fi încercat ceva imposibil de realizat sau pentru a nu se fi achitat așa cum se cuvine de îndatorirea de a reda «dulceața și armonia» poeziei dintr-o limbă în cealaltă. În ultima parte, Nina Façon operează o distincție între

¹ *Convivio* este o operă începută în primii ani ai exilului și neterminată. Inițial, Dante intenționase să scrie și să comenteze 14 cântecuri în tot atâtea tratate, dar s-a oprit la trei, probabil pentru că a început să lucreze la *Divina Comedie*. În baza unor informații istorice prezente în operă, Michele Barbi presupune că ar fi fost scrisă între 1303 și 1307, în timp ce Maria Corti propune o altă cronologie: primele trei tratate ar fi fost scrise între anii 1303-1304, urmate de o perioadă în care poetul s-ar fi dedicat elaborării lui *De vulgari eloquentia*, pentru a reveni la cel de-al patrulea tratat din *Convivio* între anii 1306-1308 (Malato 1995: 863-864).

² Pentru citatele în română din *Convivio* s-a folosit traducerea Oanei Busuiocianu, *Ospățul*, publicată în volumul Dante *Opere minore*, Introducere, tabel cronologic și note introductive de Virgil Cândea, București, Editura Minerva, 1971.

³ Așa cum precizează și traducătoarea Oana Busuiocianu într-o notă explicativă „Întregul pasaj de încheiere este inspirat din prefața la *Interpretatio Chronicae Eusebii* (Tâlcuire la Cronica lui Eusebiu) de Ieronim, unde se arată neajunsurile traducerilor care trădează sensul sau forma originală, pomenind printre altele, de exemplu, *Psaltirea* și scrierile lui Homer” (*op.cit.*, p. 216). De altfel Dante îl citează pe Ieronim în partea a IV din *Convivio*: „și urmând pilda lui Ieronim care în introducerea *Bibliei*, acolo unde amintește de Pavel, zice că e mai bine să taci decât să spui prea puțin”(404).

traducerea de proză și traducerea de poezie: prima ar fi „o acțiune de cultură”, iar cea de-a doua „o înfăptuire de artă”. Exprimarea autoarei ei este desigur nefericită, deoarece traducerea în sine este un act de cultură, dar ceea ce probabil intenționa să sublinieze era diferența care se înregistrează la nivel traductiv între traducerea unui text filozofic cu finalitate didactică și aceea a unui text poetic cu finalitate artistică. Doar că, pentru Dante, poezia are o finalitate didactică și moralizatoare, altfel nu ar mai fi scris *Convivio*, un comentariu al cântecelor menit să hrănească setea de cunoaștere a unui public care nu cunoștea latina: „principii, baronii, cavalerii și mulți alți oameni de seamă, nu numai bărbați, ci și femei” (I, 9, p. 221). Ospățul oferit de Dante trebuie interpretat în cheie alegorică, nu în calitate de festin al corpului, ci al minții, bucatele reprezentând cântecurile, iar pâinea, indispensabilă digestiei, adică înțelegerii, comentariul autorului.

Extras din context, fragmentul în discuție poate crea falsa impresie că poetul florentin era interesat să facă o observație de natură teoretică referitoare la traducere când, de fapt, aceasta nu era subiectul principal. Dacă ar fi fost, Dante l-ar fi citat pe Ieronim ca autoritate, așa cum o face în altă parte (*Convivio* IV, 5), în calitate de argument hotărâtor în favoarea tezei pe care o discută, deoarece numai atunci când subiectul discutat nu s-a bucurat de atenția *autorilor* – utilizat în sensul de *auctoritas* – își desfășoară întregul aparat argumentativ¹. Opinia referitoare la traducerea poeziei se regăsește în prima parte a operei, în care Dante își propune să explice cititorilor de ce considerase necesar să scrie un tratat în limba vernaculară și nu în latină. Respectând structura silogistică, poetul florentin oferă trei motive pentru alegerea sa – „primul izvorăște din teama unei nepotrivite alcătuirii; al doilea, din dorința ca darul meu să fie prielnic; al treilea din dragoste pentru graiul meu părintesc.” (I, 5, p. 208) – , fiecare urmând a fi discutat în detaliu ulterior. În ilustrarea primului argument, este propusă o distincție fundamentală pentru înțelegerea tezelor lingvistice ale lui Dante, între latina ca limbă artificială, codificată și prin urmare imutabilă și vulgara, un limbaj natural, modificabil în funcție de gustul vorbitorilor și prin urmare instabilă:

„latina e trainică și neschimbătoare, pe când limba vulgară e șovăielnică și schimbătoare. De aceea vedem că în scrierile vechi ale comediilor și tragediilor latine care nu se pot tălmăci [non si possono transmutare], se păstrează aceeași limbă ca și astăzi; ceea ce nu se întâmplă însă cu vulgara care, mânăită după bunul plac se transformă [si transmuta]” (I, 5, p. 209).

Pentru a evita confuziile, trebuie precizat faptul că Dante folosește verbul *transmutare* nu în sensul de tălmăcire, așa cum a fost interpretat de către traducătoare, ci în cel de modificare/transformare. Prin urmare, observația din nota explicativă conform căreia „Dante nu este un adept al traducerilor, socotind că tălmăcirea denaturează forma și sensul cuvintelor” este lipsită de fundament și eronată. De altfel, verbul *transmutare* sau substantivele *transmutazione*, *transmutamento*, *transmutanza* apar și în alte pasaje din *Convivio*², cu tematică filozofică,

¹ „După aceste trei împărțiri generale mai trebuie făcute și altele pentru a pătrunde bine idea pe care urmăresc s-o demonstrez. Să nu se mire însă nimeni dacă aici se folosesc multe împărțiri, pentru că tema de față [noblețea] e mare și înaltă și rareori cercetată de autori, și pentru că se cuvine să se facă pe larg și cu subtilitate tratarea ei” (IV, 3, p. 392).

² Câteva exemple, în acest sens: „De aceea, pentru ca schimbarea [lo mutare] lucrurilor să fie o faptă laudabilă, trebuie să ducă întotdeauna către mai bine, drept care este cu atât mai laudabilă; iar aceasta nu se poate întâmpla cu un dar, dacă **prin schimbarea locului** [per transmutazione] nu capătă mai mult preț” (I, 8, p.219); „Și de aceea zice Albumasar că aprinderea acestor vapori înseamnă moartea regilor și **schimbarea** [transmutamento] domniilor pentru că sunt efecte ale dominației lui Marte.” (II, 13, p. 289); „Plantele [...] nutresc o dragoste mai puternică pentru un anumit loc, după cum o cere structura lor[...]; iar dacă sunt **strămutate** [si trasmutano], ori pier cu totul, ori trăiesc parcă tânjind” (III, 3, p. 316); „așa cum a fost primul părinte, adică Adam, așa se cuvine să fie întregul neam omenesc, căci din pricina arătată, de la el până la cei de astăzi nu se poate afla nicio **schimbare** [transmutanza].” (IV, 15, p. 415); „Și cum complexiunea seminței poate fi mai bună sau mai puțin bună, și dispoziția însămănătorului mai bună sau mai puțin bună, iar dispoziția Cerului în acest scop poate fi bună, mai bună sau foarte bună (căci ea variază [varia] după constelații, care **sunt în neconțință mișcare** [si transmutano])” (IV,

teologică, literară, botanică, anatomică, astronomică, în spiritul analogismului medieval: *a (se) schimba, a transforma, a (se) modifica, a (se) altera, a se metamorfoza, a transmite, a transplanta, a dăruia, a transmite, a se mișca*. Cu sensul de *a traduce*, apare într-un alt fragment, tot în primul tratat:

„Deci gândindu-mă că dorința de a înțelege aceste cântone l-ar putea face pe vreun necunosător al latinei să ceară **tălmăcirea comentariului în vulgară** [avrebbe fatto lo commento latino transmutare in volgare], și temându-mă ca vulgara să nu fie folosită de vreunul care ar fi făcut-o să pară urâtă – cum a făcut cel care **a tradus din latină Etica** [trasmutò lo latino de l'Etica], și anume Taddeo hipocratistul – am avut grijă s-o folosesc eu, încrezându-mă mai mult în mine decât în altul.” (I, 10, p. 224).

În afară de *transmutare*, în tratatul al II-lea, folosește substantivele *translazione* cu sensul de traducere și *translatori* cu cel de traducători:

„Alții, ca Anaxagon și Democrit, au spus că Galaxia era lumina Soarelui reflectată în partea aceea iar aceste păreri-au dovedit din nou pe temeiul demonstrațiilor. Ce a spus Aristotel despre aceasta nu se poate ști bine, căci părerea lui ca atare nu se găsește **nici într-o tălmăcire nici în cealaltă**¹ [ne l'una translazione come ne l'altra]. Eu cred că a fost greșeala **tălmăcitorilor** [translatori], căci în tălmăcirea cea nouă se arată că ar fi o îngrămădire de vapori sub stele din partea aceea, care îi atrag neconținut: iar aceasta nu pare să aibă un temei adevărat. În tălmăcirea cea veche zice că Galaxia nu e altceva decât o puzderie de stele fixe, atât de mici, încât nu pot fi zărite de aici, dar din ele se arată acea lumină alburie căreia noi îi spunem Galaxie; iar aceasta se poate întâmpla pentru că cerul e mai dens în partea aceea și ca atare oprește și răsfrânge acea lumină. De aceeași părere cu Aristotel par a fi Avicenna și Ptolemeu. Așadar [...] Galaxia este un efect al acelor stele pe care nu le putem vedea.” (II, 14, p. 293-294).

Conform Dicționarului *Treccani*, *translazione* provine din latinescul *translatio-onis*, derivat din *translatus*, participiu trecut al verbului *transferere*, unul din verbele utilizate în limba latină pentru a desemna „în funcție de context, o traducere literală (formală, lingvistică, *sursistă) sau o adaptare liberă (imitație, traducere *țintistă, idiomatice)” (Lungu-Badea 2007:19). E firesc să ne întrebăm de ce Dante preferă să utilizeze un verb polisemantic (*transmutare*), unui substantiv mai specializat decât acesta, *translatione*. Există o diferență de natură contextuală sau este o simplă chestiune de sinonimie? Având în vedere grija cu care Dante își alege cuvintele, insistând asupra diferențelor de nuanță sau adevăratul sens – mai bine zis sensul în care el le întrebuințează – al unor cuvinte², s-ar putea presupune că termenii respectivi au o valoare echivalentă. În opinia noastră, răspunsul poate fi găsit doar întorcându-ne la context.

Prima observație de făcut este că Dante folosește *mutare* și *transmutare* în sensul de *traducere* în două situații diferite: pentru traducerea de poezie în general, pe de o parte și pentru traducerea de proză din latină în vulgară. Dar nu procesul de traducere în sine este vizat, ci valoarea instrumentală a acestuia, un argument în apărarea limbii materne de numeroșii detractori.

21, p. 476-477); „Iar eu cred că dacă Cristos n-ar fi fost răstignit și ar fi trăit tot timpul cât putea dăinui viața lui potrivit naturii, la optzeci și unu de ani ar fi fost **strămutat** [transmutato] din trupul muritor în cel veșnic.” (IV, 24, p. 495) [subl. n. – I.C.].

¹ Este vorba de două traduceri ale operei *Meteorologica* a lui Aristotel: prima făcută de Gerard din Cremona și Enrico Aristippo pri intermediar arab, cunoscută sub numele de *translatio vetus* și ce-a de-a doua direct din greacă de Wilhelm Moerbeke, cunoscută ca *translatio nova*.

² Din vulgară, spre exemplu, *cortesia*, iar din greacă, *filozof* – „orice învățat în ale înțelepciunii a fost numit «iubitor de înțelepciune», adică «filozof»; căci **în greacă** «philos» e **la fel ca în latină** «iubire» [ché tanto vale in greco come'è a dire «amore» in latino] și de aceea zicem «philos» **în loc de** [quasi] iubire și «sophos» **în loc de** [quasi] înțelept. De unde se poate vedea că aceste două cuvinte alcătuiesc denumirea de filozof, **care este tot una cu** [che tanto vale a dire quanto] «iubitor de înțelepciune»” (III, 11, p. 351) [subl. n. – I.C.].

În primul caz, așa cum am mai amintit, Dante își propune să justifice utilizarea vulgarei în comentariul cântonelor. Dacă ar fi ales latina, ar fi putut să fie înțeles și de străini, adică de germani sau englezi, dar aceștia nu ar fi putut să perceapă frumusețea cântonelor, deoarece ele și-ar fi pierdut „dulceața și armonia”, adică frumusețea, dacă ar fi fost transpuse în latină (I, 7, p. 216). Poetul florentin era extrem de interesat de versificație și de metrică – așa cum reiese și din *De vulgari eloquentia* – și face distincția, atunci când vorbește despre ultima strofă a primei cântone¹, între perceperea poeziei la nivel muzical, formal – o chestiune de tehnică prozodică –, ca pură experiență estetică și înțelegerea conținutului ei, ca experiență intelectuală, de cunoaștere². Prin urmare, a traduce cântona în latină este inutil, deoarece nu-și va putea păstra muzicalitatea, căci va avea inevitabil un alt înveliș sonor și va răspunde unor alte exigențe metrice. Cele două opere nu vor putea fi echivalente formal, doar semantic. Numai că „frumusețea” poeziei este o chestiune de formă. Dante preia opiniile lui Ieronim pentru a justifica alegerea limbii vernaculare, nu pentru a face observații pretraductologice. Nu rezultă că ar împărtăși opinia lui Ieronim conform căreia traducerea este, în general, o „degradare inevitabilă, întrucât nu se regăsesc aceleași mijloace de expresie în limbi diferite.” (Balard 1992: 48, *apud* Lungu-Badea 2007: 28).

Nici în cel de-al doilea fragment atenția nu este centrată pe procesul de traducere ci pe incapacitatea unora de a utiliza un idiom la maxima lui potențialitate. Vulgara poate să spună orice, atâta timp cât este mânuită cu abilitate. Dar cum Dante nu are încredere în capacitățile celorlalți, decât să se lase transpus într-o vulgară „urâtă”, preferă să scrie direct în această limbă.

A doua observație de făcut este că, dacă în primele pasaje s-a pus accentul pe o ipotetică traducerea a unor texte din latină în vulgară sau din vulgară în latină, în cel de-al treilea apar două versiuni în latină ale unui text tradus din greacă, mai exact *Meteorologica* lui Aristotel. Textul tradus nu a fost scris de un poet, precum Dante – care aspiră la titlul de autoritate în privința limbii vernaculare –, ci de suprema autoritate a epocii medievale. Nu este vorba de o operă de popularizare, așa cum este comentariul din *Convivio*, ci de unul dintre tratatele fundamentale în vederea dobândirii cunoașterii. Dante observă că versiunea veche și cea nouă prezintă diferențe semnificative cu privire la definiția conceptului de galaxie, prin urmare trebuie să fie o greșeală de traducere. Este semnificativ faptul că folosește pluralul atunci când își exprimă opinia cu privire la aceasta. Și totuși, una dintre traduceri este validată – pentru că trebuie –, cea veche, în baza criteriului autorității – Avicenna și Ptolemeu au emis o teză similară –, deoarece poetul nu cunoștea greaca. Prin urmare, pare puțin cam pripită constatarea lui Susan Bassnett cu privire la faptul că Dante „Chiar dacă [...] ridică problema *acurateței* traducerii, acea noțiune de acuratețe depinde de abilitatea traducătorului de a citi și a înțelege originalul și nu se bazează pe subordonarea traducătorului față de textul din LS.” (Bassnett 1991: 53, trad. n. – I.C.) Dacă nu ar fi fost cele două versiuni, nu ar fi avut motive să se îndoiască de acuratețea textului tradus, iar atunci când discută despre aspectul negativ al traducerii unui *Convivio* ipotetic din latină în vulgară, nu este interesat de conținut, ci de stil. Dante nu ridică problema subordonării traducătorului față de LS sau LȚ, nici măcar în mod indirect.

¹ „Dar dacă întâmplarea-n cale-ți scoate/doar unii din aceia despre care/îți va părea că nu-nțeleg prea bine,/ți-aș cere atunci un gând să te aline,/spunându-le, tu, nouă și aleasă,/«Ci luați aminte cât sunt de frumoasă!»” (II, p. 242).

² „De aceea țin să arăt aici că în orice expunere, valoarea și frumusețea sunt separate și deosebite; căci valoarea stă în cuprins, iar frumusețea în meșteșugirea cuvintelor; și una, și alta, desfată, numai că valoarea și frumusețea sunt separate și deosebite; căci valoarea aduce mai multă desfătare. De aceea, dat fiind că valoarea acestei cântone era mai greu de înțeles [...] și care necesită multă pătrundere, în vreme ce frumusețea era ușor de văzut, mi s-a părut că e spre binele cântonei ca ceilalți să ia aminte mai mult la frumusețea decât la valoare ei. Și asta e ceea ce spun în partea de la sfârșit.” (II, 11, p. 279).

4. Concluzii

Din fragmentele analizate nu se poate deduce cu certitudine faptul că Dante folosește *transmutare* și *translazione* pentru a desemna două tipuri diferite de traducere, cea din greacă în latină și cea din latină în vulgară, fiind „conștient de diferențele între traducerea din limbile vechi în latină și traducerea textelor contemporane în limba vernaculară.” (Bassnett 1991:53, trad. n. – I.C.). Ar putea fi vorba de o variație de sens dictată de rațiuni culturale și nu de natură traductiv-traductologică – discutând despre traducerea lui Aristotel, o autoritate, va utiliza termenul provenit din latinescul *transferere*, întâlnit în operele măștrilor – , dar cel mai probabil este un semn al faptului că, așa cum observa Georgiana Lungu-Badea referitor la limba latină din perioada Antichității (2007:19), procesul de traducere nu este încă fixat în limba vernaculară. Ceea ce se poate afirma cu certitudine este că a susținut scrierea și traducerea în limba vulgară (72).

Convivio este o enciclopedie a culturii medievale în care Dante încearcă să popularizeze noțiuni din domeniile cele mai diferite, dobândite în urma unui studiu îndelungat. În această operă a tradus, în sensul de adaptat, împrumutat, rezumat, unele pasaje din operele autorilor, citite în original sau în traducere, dar nu s-a oprit să reflecteze asupra procesului de traducere înțeles în accepțiunea modernă a termenului, neputând fi considerat un teoretician. Nu exprimă opinii pretraductologice, se limitează la unele mențiuni, observații sau referiri la traducerea ca produs, care însă nu pot fi considerate drept reflecții traductive elaborate, exprimate în mod clar și coerent.

Referințe bibliografice:

- ALIGHIERI, Dante 1997: *Convivio*, in Dante, *Tutte le opere*, Introduzione di Italo Borzi, Commenti a cura di Giovanni Fallani, Nicola Maggi e Silvio Zennaro, Roma, Newton & Compton, p. 881-1014.
- ALIGHIERI, Dante 1997: *De vulgari eloquentia*, in *Ibidem*, p. 1015-1070.
- ALIGHIERI, Dante 1971: *Ospățul*, traducere din italiană și comentarii de Oana Busuioceanu, in Dante *Opere minore*, Introducere, tabel cronologic și note introductive de Virgil Căndea, București, Editura Minerva, p. 183-524.
- BASSNETT, Susan 1991: *Translation Studies*, revisited edition, London and New York, Routledge.
- BOCCACCIO, Giovanni 2005: *Viața lui Dante*, traducere din italiană și note de Ștefan Crudu, București, Editura Humanitas.
- CESERANI, Remo, DE FEDERICIS, Lidia 1998: *Il materiale e l'immaginario. Volume I: Dall'Alto Medioevo alla società urbana. Dalle origini al Trecento*, Torino, Loescher.
- ECO, Umberto 2006: *Semiotica e filosofia del linguaggio*, Torino, Einaudi.
- FAÇON, Nina 1965: *Cu privire la terminologia filozofică în Convivio*, in *** *Studii despre Dante*, București, Editura pentru Literatură Universală, p. 179-200.
- LE GOFF, Jacques, 1986: *Pentru un alt Ev Mediu Vol.I.*, studiu introductiv, note și traducere de Maria Carpov, București, Editura Meridiane.
- LUNGU-BADEA, Georgiana 2007: *Scurtă istorie a traducerii. Reperes traductologice*, Timișoara, Editura Universității de Vest.
- LUNGU-BADEA, Georgiana 2012: *Mic dicționar de termeni utilizați în teoria, practica și didactica traducerii*, Timișoara, Editura Universității de Vest.
- MALATO, Enrico 1995: „Dante”, in *Storia della letteratura italiana. Volume I Dalle origini a Dante*, Enrico Malato (coord.), Roma, Salerno Editrice, p. 773-1052.
- MOUNIN, Georges 1965: *Teoria e storia della traduzione*, Torino, Einaudi.
- *** 1999: *Letteratura italiana. Dizionario delle opere*. Volume primo A-L, Torino, Einaudi.

Sitografice:

- BARTOLI, Lorenzo, *Bruni e Boccaccio biografi di Dante: appunti filologici*, 2003, disponibil la:
<http://www.princeton.edu/~dante/ebdsa/bartoli111403.html>
- BOCCACCIO, Giovanni, *Trattatello in laude di Dante*, disponibil la:
http://www.liberliber.it/mediateca/libri/b/boccaccio/trattatello_in_laude_di_dante/pdf/tratta_p.pdf

BRUNI, Leonardo, *Della vita studi e costumi di Dante*, disponibil la:

http://www.liberliber.it/mediateca/libri/b/bruni/della_vita_studi_e_costumi_di_dante/pdf/della__p.pdf

PETROCCHI, Giorgio, *Vita di Dante*, disponibil la:

http://www.liberliber.it/mediateca/libri/p/petrocchi/vita_di_dante/pdf/vita_d_p.pdf

<http://www.treccani.it/vocabolario/>)

* Această lucrare a fost finanțată din contractul POSDRU/159/1.5/S/140863, proiect strategic ID 140863 (2014), cofinanțat din Fondul Social European, prin Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007 – 2013.